

ΜΙΚΡΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ

Αντιγόνη Λυμπεράκη

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΜΙΚΡΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΙΚΡΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ Νο5
Διεύθυνση σειράς: Μπάμπης Παπαδημητρίου

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Επιμέλεια-Διόρθωση: Γιάννης Βογιατζής

© 2017, Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε., Αντιγόνη Λυμπεράκη

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Πρώτη έκδοση: Ιούνιος 2017

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

www.epbooks.gr

Καποδιστρίου 9, 144 52 Μεταμόρφωση Αττικής

τηλ.: 210 2816134, e-mail: info@epbooks.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Μασσαλίας 14, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 210 3615334

ISBN 978-960-569-690-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο 1	
Συμπεριφέρονται οι γυναίκες διαφορετικά από τους άνδρες; ..	19
Κεφάλαιο 2	
Η Μεγάλη Εικόνα	35
Κεφάλαιο 3	
Γυναίκες και εργασία στην Ελλάδα	63
Κεφάλαιο 4	
Το αύριο της ισότητας	82
Επίμετρο	
Χθες, σήμερα, αύριο: Τρία άλμπουμ με φωτογραφίες	97
Βιβλία για το φύλο στην οικονομία	107
Βιβλιογραφικές σημειώσεις	109

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πρώτη πρόταση είναι πάντα η δυσκολότερη. Να ξεκινήσω με ορισμούς; Τι είναι εργασία και γιατί έχει σημασία; Να μπω δυναμικά και φεμινιστικά, αρχίζοντας από τους ρόλους, τις ταυτότητες και τις διεκδικήσεις; Ή μήπως να το πάρω ιστορικά: πώς ήταν και πώς είναι σήμερα οι εργαζόμενες γυναίκες; Ή να κινηθώ πάνω στον μεγάλο χάρτη του κόσμου και να βάζω χρωματιστά σημαιάκια που συμβολίζουν τη διαφορετική συγκομιδή ισότητας στην εργασία σε διαφορετικά γεωγραφικά μήκη και πλάτη αυτού του κόσμου;

Θα ξεκινήσω με μια οικογενειακή φωτογραφία τραβηγμένη στα μέσα της δεκαετίας του 1960: η γιαγιά Αριάδνη, αγρότισσα σε ένα χωριό της Πελοποννήσου, ετών 50, ποζάρει με υπερηφάνεια τριγυρισμένη από τις τρεις εγγονές της (που έχουν το όνομά της). Κοτσιδάκια, σοσονάκια, χαμόγελα με κενά ανάμεσα στα δοντάκια και καλοκαίρι στο χωριό για τη μικρή Αριάδνη της Αθήνας, τη μικρή Αριάν της Στοκχόλμης και τη μικρή Άρι της Νέας Υόρκης. Συνομήλικες πρώτες ξαδέλφες, κορίτσια των αυτοδημιούργητων αγοριών της Αριάδνης που έστησαν τη ζωή τους όσο καλύτερα μπορούσαν μακριά απ' το χωριό. Ο ένας έφτιαξε βιοτεχνία ρούχων στη Νέα Ιωνία, ο άλλος έπιασε μια καλή δουλειά στη Volvo στη Σουηδία και ο τρίτος άνοιξε εστιατόριο στη Νέα Υόρκη. Η οικογένεια μαζεύεται κάθε καλοκαίρι γύρω από τη γιαγιά. Τα κορίτσια μεγαλώνουν μέσα σε έναν μεγάλο κόσμο που αλλάζει, και μέσα σε τρεις μικρόκοσμους με διαφορετικές ταχύτητες και διαφο-

ρετικές ευκαιρίες. Στο άλμπουμ με τις οικογενειακές φωτογραφίες, τις ξαναβρίσκουμε σε διαφορετικές φάσεις της ζωής τους να συγκρίνουν, να εξομολογούνται και να ανησυχούν. Το βιβλίο είναι γι' αυτές ακριβώς τις γυναίκες και όλες εμάς που αναγνωρίζουμε τον εαυτό μας σ' αυτές.

Η μεγάλη εικόνα δεν είναι κάτι αφηρημένο. Την αντιλαμβάνονται οι τρεις ξαδέλφες, την αντιλαμβάνομαστε καθημερινά οι υπόλοιπες. Το θέμα «εργασία και γυναίκες» κινείται στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ μεγάλου και μικρού, γενικού και προσωπικού, δημόσιου και ιδιωτικού, με όρους οικονομολόγων, μικρο και μακρο. Αν κανείς το δει από τη μια πλευρά μόνο, ενδεχομένως να χάσει την ουσία ή να υποκύψει στη σαγήνη της θεωρητικολογίας.

Τα τελευταία πενήντα χρόνια, έχουν συντελεστεί τεράστιες αλλαγές στη ζωή των γυναικών. Η καθημερινότητα (όλων) των ανθρώπων είναι αγνώριστη. Ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και τη θέση μας μέσα σε αυτόν δεν θυμίζει σε τίποτα τον κόσμο των γιαγιάδων μας. Το ποσοστό των γυναικών που ανοίγει την πόρτα του σπιτιού και πάει να δουλέψει έχει αυξηθεί τόσο πολύ που συνιστά τη «νέα κανονικότητα». Η ψαλίδα ανάμεσα στους μισθούς που παίρνουν οι γυναίκες και στους μισθούς ανδρών με ίδια προσόντα έχει κλείσει αρκετά. Η άποψη πως η «θέση της γυναίκας είναι στο σπίτι της και στην οικογένειά της» έχει υποχωρήσει. Περισσότερα κορίτσια παρά αγόρια μπαίνουν στα πανεπιστήμια, και το ένα άβατο μετά το άλλο αλώνεται. Ο κόσμος σήμερα είναι πιο κοντά στην ισότητα των φύλων στην εργασία και γενικότερα.

Όμως, σε άλλους τομείς, οι παλιές ανισότητες αντιστέκονται στους ανέμους των αλλαγών. Οι γυναίκες συνεχίζουν να σηκώνουν το μεγαλύτερο βάρος της φροντίδας που χρειάζονται τα παιδιά και η οικογένεια. Το σημείο ισορροπίας ανάμεσα στη δουλειά και στη ζωή παραμένει πολύ διαφορετικό για τις περισσότερες γυναίκες σε σύγκριση με τους περισσότερους άνδρες.

Γυναίκες και εργασία στον κόσμο: το χάσμα φύλου επιμένει

Το χάσμα φύλου στην απασχόληση επιμένει. Σε ολόκληρο τον κόσμο, μόνο 55 στις 100 γυναίκες εργάζονται με αμοιβή – σε σύγκριση με 80 στους 100 άνδρες. Από τα 76 εκατομμύρια Ευρωπαίων ηλικίας 15 ως 64 ετών που δεν εργάζονται, τα δύο τρίτα είναι γυναίκες. Αν και η συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση στην Ευρώπη αυξήθηκε κατά 20% στη διάρκεια της τελευταίας 25ετίας του 20ού αιώνα, σήμερα βρίσκεται περίπου εκεί που ήταν οι ΗΠΑ στη δεκαετία του 1970: το χάσμα συμμετοχής που τις χωρίζει από τους άνδρες (ή αλλιώς, το χάσμα φύλου στην απασχόληση) είναι 12 ποσοστιαίες μονάδες. Η εικόνα των αλλαγών δεν είναι ούτε ενιαία ούτε ομοιογενής: η Ευρώπη εμφανίζει υστέρηση σε σύγκριση με τη Βόρεια Αμερική, αλλά υπάρχουν και μεγάλες διαφορές στο εσωτερικό της Ευρώπης, από χώρα σε χώρα.

Έτσι, η μεγάλη εικόνα με τίτλο «Γυναίκες και Εργασία» μοιάζει λίγο με φάρο: τη μια στιγμή φωτίζει και την άλλη μένει σκοτεινός. Καθώς εξελίσσεται μέσα στον χρόνο, η εικόνα μοιάζει πιο πολύ με καλαιοσκόπιο: κάποια κομμάτια αλλάζουν γρήγορα (κυρίως η συμμετοχή στην αμειβόμενη εργασία), άλλα καθυστερούν (όπως η ισότητα στις αμοιβές, η εξίσωση των ωρών εργασίας, το φύλο μερικών επαγγελματιών) και άλλα, ενώ μοιάζουν να αλλάζουν, τελικώς ξαναγυρίζουν περίπου στα ίδια (η ανισορροπία στον χρόνο που διαθέτουν γυναίκες και άνδρες για τις δραστηριότητες του νοικοκυριού και της οικογένειας).

Είναι, όμως, η εργασία των γυναικών ένα ανατρεπτικό κύμα του τελευταίου αιώνα; Πόσο πρόσφατα άρχισαν να εργάζονται οι γυναίκες; Στο σημείο αυτό δεν μπορούμε να αποφύγουμε τους ορισμούς.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ;

Έχει επικρατήσει να θεωρείται «απασχόληση» κάθε εργασία που προσφέρεται με αμοιβή. Η ίδια δραστηριότητα, όταν παρέχεται δωρεάν δεν θεωρείται εργασία, ενώ μόνο όταν αμείβε-

ται, τότε μετρίεται στις στατιστικές της απασχόλησης και στο τι είναι παραγωγή.

Αυτό σημαίνει ότι ο ορισμός δεν ασχολείται καθόλου με την ίδια τη δραστηριότητα, αλλά μόνο με το αν αποτελεί αντικείμενο οικονομικής (χρηματικής) συναλλαγής.

Κατά συνέπεια, όλες οι δραστηριότητες οικιακής εργασίας και εργασίας μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας (χωρίς αμοιβή) δεν υπολογίζονται ως εργασία. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος, λοιπόν, ότι επειδή περισσότερες γυναίκες (παρά άνδρες) ασχολούνται με τις οικιακές εργασίες, ο ορισμός της απασχόλησης μεροληπτεί εις βάρος της προσπάθειας (και του έργου) που αναλαμβάνουν.

Και λοιπόν; Θα μπορούσε να αντιτείνει κάποιος. Είναι γεγονός ότι η στατιστική είναι μια σύμβαση, και άρα όλο και κάτι θα έμενε απέξω. Όπως επίσης είναι γεγονός ότι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να διαλέγουν πόσες αμειβόμενες ώρες εργασίας θα έχουν και πόσες ώρες θα κάνουν άλλα πράγματα (συμπεριλαμβανομένης και της «οικιακής εργασίας»). Δηλαδή τι θα πει ισότητα; Να δουλεύουν όλοι και όλες σαν να ήταν ρομπότ τις ίδιες ώρες;

Πράγματι, η απάντηση δεν είναι ένας ενιαίος ζουρλομανδύας με χρονόμετρο, ούτε η εμμονή σε ακριβώς ίσες ώρες αμειβόμενης εργασίας προκειμένου να πιστοποιηθεί η ισότητα στην εργασία ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες.

Οι διαφορετικές επιδόσεις ωρών αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας δεν θα αποτελούσε πρόβλημα από πλευράς ισότητας αν όλοι οι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, είχαν την ίδια πιθανότητα να ασχολούνται με αμειβόμενες και μη αμειβόμενες εργασίες. Δεν έχουν όμως. Και πολύ περισσότερο, δεν είχαν στο παρελθόν.

Όταν, λοιπόν, περίπου ολόκληρη η δραστηριότητα των ανδρών θεωρείται εργασία, αλλά μόνο ένα τμήμα της δραστηριότητας των γυναικών συνυπολογίζεται –και, κυρίως, η κοινωνία συνεχίζει να θεωρεί ότι οι λοιπές δραστηριότητες

φροντίδας πρέπει να παρέχονται από τις γυναίκες ως τμήμα των αυτονόητων ρόλων τους μέσα στην οικογένεια, τότε οι γυναίκες μπαίνουν στον στίβο της εργασίας κουβαλώντας αόρατα βαρίδια υποχρεώσεων. Βαρίδια που, αργά ή γρήγορα, μετατρέπονται σε εμπόδια απασχόλησης.

Σε αυτό το βιβλίο, ακολουθώ την πεπατημένη των ορισμών και αναφέρομαι στην εργασία και στην απασχόληση σαν να ήταν συνώνυμα και πάντα υποδηλώνοντας αμειβόμενη δραστηριότητα.

ΕΡΓΑΣΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ: ΓΙΑΤΙ ΕΧΕΙ ΣΗΜΑΣΙΑ

Η απάντηση περιλαμβάνει οικονομικά και ηθικά επιχειρήματα, τόσο στο επίπεδο του ατόμου όσο και της κοινωνίας. Η εργασία συσχετίζεται με την ευημερία, την ελευθερία επιλογής και την προσωπική ικανοποίηση.

Από τη σκοπιά *της κάθε γυναίκας ξεχωριστά*, η δουλειά συμβάλλει στη χειραφέτησή της και της δίνει περιθώριο να κάνει επιλογές για τον τρόπο που θα ζήσει τη ζωή της: αυξάνει λοιπόν την ελευθερία. Παράλληλα, όσο περισσότερες γυναίκες εργάζονται τόσο ενισχύεται ο εκδημοκρατισμός της οικογένειας και αυξάνεται η ελευθερία των ανθρώπων να κάνουν επιλογές.

Από τη σκοπιά *της κοινωνίας*, η εργασία των γυναικών συμβάλλει στην ανάπτυξη και στην ευημερία, προσθέτει πλούτο και αξιοποιεί τις δεξαμενές ανθρώπινου κεφαλαίου. Προσφέρει μακροοικονομικά οφέλη (τόνωση του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης) και ταυτόχρονα επενεργεί ανακουφιστικά σε διαρθρωτικά προβλήματα, όπως η διανομή του εισοδήματος και η καταπολέμηση της φτώχειας. Η πρόσβαση των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία εφοδιάζει τις ίδιες και τις οικογένειές τους με εισόδημα, και λειτουργεί σαν αποτελεσματική ασπίδα κατά της φτώχειας. Επιπλέον, σε εποχές δημογραφικής στασιμότητας, η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην απασχόληση θωρακίζει τις κοινωνίες από τις

Πώς οι γυναίκες γίνονται στατιστικά αόρατες;

Στη σημερινή οικονομία, η συνεισφορά του καθενός στο εθνικό προϊόν –στη συνολική παραγωγή– μετριέται στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ). Μεγάλο μερίδιο στο ΑΕΠ σημαίνει μεγάλη επιρροή στις κοινωνικές αποφάσεις. Μετά το χρηματοοικονομικό βατερλό του 2007 στο οποίο είχε πρωτοστατήσει, ο τραπεζικός τομέας απαίτησε και έλαβε βαρύνοντα λόγο στις αποφάσεις, κυρίως επειδή είχε ένα μεγάλο ποσοστό στο ΑΕΠ, το οποίο μεγάλωνε δυναμικά. Όμως, με βάση τους κανόνες που εφαρμόζονται σε άλλους κλάδους, οι τράπεζες θα είχαν όση φωνή έχει, για παράδειγμα, η βιομηχανία επίπλων...

Οι ίδιοι κανόνες που μεγιστοποιούν τη φωνή του χρηματοοικονομικού τομέα ελαχιστοποιούν τη συνεισφορά των γυναικών. Η εφαρμογή της αρχής ότι καταγράφεται στο ΑΕΠ μόνο ό,τι περνά από την αγορά και είναι αντικείμενο συναλλαγής καταλήγει στο να αποκλείσει τη μη αμειβόμενη εργασία στο σπίτι από τις στατιστικές του ΑΕΠ. Αν η διαβόητη Λαΐδη Τσάτερλνυ παντρευόταν τον κηπουρό της, τότε το ΑΕΠ θα μειωνόταν (όσο και αν η Λαΐδη θα ήταν ευτυχέστερη). Διότι, όσο ήταν εργαζόμενος, οι κηπουρικές εργασίες πληρώνονταν, ενώ οι ίδιες ακριβώς δουλειές που θα έκανε ως (αποκατασταθείς) σύζυγος της Λαΐδης δεν θα περνάγανε από την αγορά – και συνεπώς στο ΑΕΠ θα ήταν σαν να μην είχαν γίνει.

Η γυναικεία απλήρωτη εργασία στο σπίτι είναι κυριολεκτικά στατιστικά αόρατη – σαν να μην υπάρχει. Και όμως υπάρχουν και άλλα πράγματα που δεν περνάνε από την αγορά και περιλαμβάνονται στο ΑΕΠ – όπως το τεκμαρτό ενοίκιο κάποιου που μένει σε δικό του σπίτι. Στην περίπτωση της οικιακής εργασίας, το πόσο χρόνο ξοδεύουν σε δουλειές του σπιτιού ή φροντίδα παιδιών ή ηλικιωμένων (αντί να κάνουν άλλα πράγματα όπως να βλέπουν τηλεόραση) είναι γνωστό σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες –και στη Ελλάδα, πλέον, από το 2013– από τις λεγόμενες στατιστικές αξιοποίησης χρόνου. Οι υπολογισμοί αυτοί όμως, ακόμη και σήμερα, δεν συμπεριλαμβάνονται στο ΑΕΠ.

Για τις φεμινίστριες οικονομολόγους της δεκαετίας του 1970,

η αποσιώπηση της απλήρωτης οικιακής εργασίας των γυναικών αποτελούσε σκάνδαλο στο οποίο επικεντρώθηκε η «διαμάχη γύρω από την οικιακή εργασία». Επιχειρηματολόγησαν σθεναρά υπέρ της άποψης ότι η οικιακή εργασία είναι «παραγωγική εργασία» και αρκετές από αυτές θεωρούσαν ότι πρέπει να δοθεί «μισθός στη νοικοκυρά». Η διαμάχη για την οικιακή εργασία (*the domestic labour debate*) δεν οδήγησε σε μισθό για τις νοικοκυρές, αλλά έριξε φως στα αυτονόητα που είναι τόσο κοντά μας ώστε να μην τα βλέπουμε καν. Οι στατιστικές βάσεις δεδομένων για τη χρήση χρόνου, στις οποίες θα μπορούσε να βασιστεί ο υπολογισμός του ΑΕΠ, προέκυψαν ως αποτέλεσμα αυτής της αντιπαράθεσης για την αόρατη γυναικεία εργασία.

Το πρώτο βήμα έχει γίνει με την κατασκευή «Δορυφορικών Λογαριασμών» των εθνικών λογαριασμών (*Satellite Accounts*) από τον ΟΗΕ ήδη από το 1989. Αυτοί οι λογαριασμοί επιχειρούν να ενσωματώσουν τη μη αμειβόμενη οικιακή εργασία στην παραγωγή πλούτου και ευημερίας. Συνήθως χρησιμοποιούνται δύο μέθοδοι: η πρώτη μέθοδος προσπαθεί να μετρήσει πόσο θα πληρωνόταν ένα τρίτο άτομο προκειμένου να κάνει την οικιακή εργασία. Η δεύτερη μέθοδος υπολογίζει το κόστος ευκαιρίας της γυναίκας που ασχολείται με τα οικιακά: δηλαδή κάνει τους υπολογισμούς με βάση την αμοιβή που θα έπαιρνε αυτή η γυναίκα αν εργαζόταν στην αγορά με μισθό και με βάση τα προσόντα της.

Όπως και αν μετρηθεί, παραμένει ένα δύσκολο θέμα. Το παράδοξο όμως δεν είναι μεθοδολογικό, αλλά ουσιαστικό: όταν στο ΑΕΠ συγκαταλέγονται και οι παράνομες δραστηριότητες, αλλά όχι η απλήρωτη οικιακή εργασία, τότε εύκολα προκύπτει κάποιο συμπέρασμα για το τι «μετράει» και τι «αποτιμάται» ως σημαντικό συστατικό του πλούτου...

Η περίπτωση του ΑΕΠ είναι ίσως μόνο η πιο χτυπητή πλευρά του στατιστικού αόρατου των γυναικών και των γυναικείων προβλημάτων. Όταν δεν διακρίνονται οι άνδρες από τις γυναίκες, κάθε στατιστική πληροφορία καταλήγει να αποσιωπά το γεγονός ότι τα δύο φύλα δεν είναι ίδια – προς όφελος βεβαίως του ιδίου ενός...

συνέπειες της γήρανσης και της συρρίκνωσης του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας.

Η απασχόληση των γυναικών, λοιπόν, συσχετίζεται με περισσότερη ευημερία και λιγότερη φτώχεια με τρεις τρόπους: Πρώτον, τονώνει τους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης. Έχει υπολογιστεί ότι αν οι χώρες του ΟΟΣΑ καταφέρουν να μειώσουν *έστω και μόνο στο μισό* τη διαφορά στα ποσοστά απασχόλησης των ανδρών και των γυναικών, θα προστεθεί επιπλέον πλούτος στην οικονομία ίσος με 6% του ΑΕΠ μέχρι το 2030. Δεύτερον, περιορίζει τις ανισότητες.^{1*} Η Κριστίν Λαγκάρντ, διευθύντρια του ΔΝΤ, ανέφερε, σε διάσκεψη κορυφής το 2016, ότι αν εξαλειφθεί η ανισότητα ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες, θα σημειωθεί τόσο μεγάλη βελτίωση στη διανομή του εισοδήματος που θα είναι σαν να μετακομίζει κανείς από την ανισότητα της Βενεζουέλας στο επίπεδο ανισότητας της Σουηδίας. Τρίτον, δίνει ώθηση στην αύξηση της παραγωγικότητας και στην καινοτομία επειδή αυξάνει την ποικιλία των χαρακτηριστικών των εργαζομένων (*diversity supports diversification*). Τέλος, αυξάνει την ελευθερία των επιλογών και συνεισφέρει αυτόνομα σε μετρήσιμη αύξηση της προσωπικής ικανοποίησης, ενώ η απασχόληση των γυναικών δεν επηρεάζει αρνητικά την απασχόληση των ανδρών.

Σε τελική ανάλυση, όμως, τα οικονομικά επιχειρήματα υπέρ της ενίσχυσης της οικονομικής θέσης των γυναικών αποτελούν μόνο τμήμα του ευρύτερου επιχειρήματος υπέρ της ισότητας: η ισότητα καθεαυτή είναι ένα ηθικό πρόταγμα, καθώς προάγει τη δικαιοσύνη και τις ευκαιρίες ζωής για όλους.

Όμως, παρά τα πολλαπλά οφέλη που φέρνει η κινητοποίηση των γυναικών στην οικονομική ζωή, *δεν υπάρχει αυτοματισμός*: για να μετατραπεί η περισσότερη εργασία των γυναικών σε ανάπτυξη και ευημερία πρέπει να συντρέχουν ορισμένες προϋποθέσεις που διασφαλίζονται από τη μεσολάβηση των

* Βιβλιογραφικές σημειώσεις στη σελίδα 109.

θεσμών. Εδώ συγκαταλέγεται η νομοθεσία περί ίσης αμοιβής, καθώς και η ευελιξία διευθέτησης του χρόνου εργασίας. Επίσης η διαθεσιμότητα, το κόστος και η ποιότητα των διαθέσιμων υποδομών φροντίδας μπορεί να αυξάνει ή αντίθετα να μειώνει τη δυνατότητα των γυναικών να εργαστούν όσο και όπως επιθυμούν.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ακόμα και σήμερα, οι γυναίκες βρίσκονται μεταξύ δύο κόσμων: ισορροπούν –με διαφορετικό βαθμό επιτυχίας– ανάμεσα στον κόσμο της αγοράς εργασίας και στον κόσμο της οικογένειας. Μεταξύ τους δεν υπάρχουν στεγανά και συχνά οι ίδιες δραστηριότητες εμφανίζονται και στους δύο αυτούς κόσμους με μεγαλύτερες ή μικρότερες παραλλαγές. Αντιμέτωπες με ποικίλες πιέσεις που δημιουργούν εντάσεις γύρω από τη χρήση του –πεπερασμένου– χρόνου, οι γυναίκες καλούνται να πάρουν μεγάλες και μικρές αποφάσεις: αν θα εργαστούν, πόσες ώρες θα αφιερώσουν στη δουλειά τους, πόση προσπάθεια θα επενδύσουν στην επαγγελματική τους εξέλιξη, πόσα παιδιά θα κάνουν, πόσες ώρες θα τα φροντίσουν, από πού θα αναζητήσουν συνδρομή στις απαιτήσεις φροντίδας που ανακύπτουν (άλλοτε προγραμματισμένες και άλλοτε ξαφνικές). Και ενώ η κάθε απόφαση που παίρνουν ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένο φάσμα αναγκών και πιέσεων, η κάθε απόφαση με τη σειρά της προκαλεί τις δικές της παρενέργειες και στους δύο κόσμους: ανοίγει και κλείνει μια νέα βεντάλια επιλογών (και απαιτήσεων).

Η εικόνα περιπλέκεται περισσότερο, επειδή και οι δύο κόσμοι αναφοράς (η αγορά εργασίας και η οικογένεια) δεν είναι ούτε σταθεροί ούτε αναλλοίωτοι, αλλά αντίθετα αλλάζουν γοργά. Ο κόσμος της εργασίας αλλάζει κάτω από την πίεση των νέων παραγωγικών και καταναλωτικών μετατοπίσεων, των νέων τεχνολογικών δυνατοτήτων, αλλά και σαν αποτέλεσμα της μαζικής εισόδου των γυναικών στην απασχόληση. Ο κόσμος της οικογένειας αλλάζει και αυτός ως αποτέλεσμα του νέου οικονομικού ρόλου της οικογενειακής μονάδας, των

δυνατοτήτων επιλογής του αριθμού των παιδιών, των αλλαγών στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τους ρόλους ανδρών, γυναικών και παιδιών, αλλά και των αλλαγών στις ιδέες, στις αξίες και στις ταυτότητες.

ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΟΜΑΣΤΕ ΣΗΜΕΡΑ;

Δεν χωράει αμφιβολία ότι η ισότητα στα δικαιώματα και το δικαίωμα ίσων ευκαιριών στην απασχόληση έχει πετύχει πολλά και σημαντικά. Αλλού περισσότερο, και αλλού λιγότερο, τα βήματα προς την ισότητα είναι ορατά ακόμα και διά γυμνού οφθαλμού. Όμως, στην ισότητα δεν έχουμε φτάσει, ούτε εμείς με τη στενή έννοια (οι Ελληνίδες) αλλά ούτε και οι αδελφές μας στη σκανδιναβική Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική. Παρά τις πολιτικές συμφιλίωσης, παρά τις πολιτικές ενίσχυσης των γυναικών σε πολλούς τομείς, το χάσμα φύλου επιμένει και στην απασχόληση και στις αμοιβές. Μήπως αυτό σημαίνει ότι οι γυναίκες συμπεριφέρονται διαφορετικά από τους άνδρες, ακόμα κι αν οι συνθήκες που επικρατούν εξασφαλίζουν την απόλυτη ισότητα ευκαιριών; Αυτό το ερώτημα –αν δηλαδή οι διαφορές στα φύλα είναι αποτέλεσμα κοινωνικοποίησης ή βιολογικά προσδιορισμένες (και άρα μη αντιστρέψιμες)– εξετάζεται στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, ξετυλίγεται η Μεγάλη Εικόνα προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα: «πόσο έχει προχωρήσει η ισότητα στην εργασία ανάμεσα στα φύλα;» Επικεντρώνεται εκεί που υπάρχει μεγαλύτερη πρόοδος –ΗΠΑ και Ευρώπη– θεωρώντας πως ό,τι έχει γίνει εκεί είναι, υπό μια έννοια, προπομπός όσων θα γίνουν αλλού ή εκείνων που *μπορεί* να γίνουν. Κεντρικό σημείο προβληματισμού και αναζήτησης είναι η απάντηση στο ερώτημα: πού έχει φτάσει η ισότητα; Μήπως είναι πια ξεπερασμένο θέμα; Μήπως έχει κολλήσει; Και αν ναι, πού;

Στο τρίτο κεφάλαιο, γυρίζουμε στην Ελλάδα. Στο θέμα της ισότητας, όπου οι μεταρρυθμίσεις κινητοποίησαν μεγάλο πολιτικό και χρηματικό κεφάλαιο, η συγκομιδή απέδωσε σχετικά

περιορισμένους καρπούς. Ποιος ήταν ο λόγος αυτής της αποτυχίας και πώς αυτή συνδυάζεται με τις επιπτώσεις της βαθιάς οικονομικής κρίσης; Υπάρχει ο κίνδυνος να πισωγυρίσουμε;

Στο σημείο αυτό ολοκληρώνεται η περιήγηση σε όσα γνωρίζουμε, στο τι έγινε και δεν έγινε με την ισότητα στην εργασία. Ποιο είναι το επόμενο βήμα; Πώς θα είναι (ή καλύτερα, πώς θα μπορούσε να είναι) η ισότητα στο μέλλον; Το τέταρτο κεφάλαιο είναι μια άσκηση φαντασίας. Εκεί επιχειρώ να διακρίνω τις μεγάλες (πιθανές) αλλαγές που φέρνει ο νέος κόσμος της τεχνολογίας και της παγκοσμιοποίησης στο τοπίο της εργασίας, προκειμένου να παραθέσω μια υποθετική εικόνα για το πώς θα μετασχηματιστεί το αίτημα της ισότητας μέσα σε αυτό.

Το γενικό συμπέρασμα, που αναλύεται στο επίμετρο, είναι αμφίσημο: πρόοδος σημειώθηκε, αλλά με αστερίσκους. Αλλού τα βήματα κόλλησαν μετά από κάποιο σημείο «περίπου ισότητας» και αλλού υπάρχουν ακόμα περιθώρια (διότι τα εμπόδια επιμένουν). Αυτό που έχει σημασία είναι ότι και οι πρωταθλήτριες και οι βραδυπορούσες αναπτύσσουν ποικίλες στρατηγικές για να αναμετρηθούν με τα εμπόδια της ισότητας στην εργασία. Αλλού περνούν από πάνω και τραυματίζονται, αλλού περνούν από κάτω και αποκλείονται και αλλού περνούν από το πλάι και καθυστερούν.

Τι σημαίνει αυτό για το μέλλον; Η αλήθεια είναι ότι το φύλο θα είναι ένας μόνο παράγοντας σε ένα σύνθετο παζλ. Εκεί θα μπορούσαν να πάνε τα πράγματα προς τα εμπρός, θα μπορούσαν και όχι, θα μπορούσαν να προστεθούν νέα αδιέξοδα στα παλιά ή να βρεθούν λύσεις σε προβλήματα που παραμένουν στο ράφι. Το πώς η μεγάλη εικόνα μεταφράζεται σε ατομικά βιώματα αναλύεται με το να γυρίσουμε στην οικογενειακή φωτογραφία με την οποία αρχίσαμε. Οι τρεις (περίπου συνονόματες) ξαδέλφες, εγγονές της γιαγιάς Αριάδνης από την Πελοπόννησο, έζησαν η καθεμιά τη ζωή της μεταφράζοντας σε βιώματα τα μακροοικονομικά θέματα των ενδιάμεσων

κεφαλαίων. Ατενίζουν το μέλλον προβληματισμένες – με διαφορετικό τρόπο και για διαφορετικούς λόγους, όμως. Το τι θα απογίνει η καθεμιά δεν είναι σίγουρο· υπάρχει για την καθεμιά ένα καλό και ένα στενάχωρο σενάριο. Είτε κολυμπώντας με το ρεύμα που προεκτείνει τα σημερινά προβλήματα, είτε *κόντρα* στο ρεύμα, με την αξιοποίηση ευκαιριών. Τη συνέχεια θα τη δώσει η ζωή.

Γυναίκες και εργασία λοιπόν: χτες, σήμερα και αύριο.

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Τι θα πει ισότητα στην εργασία και γιατί έχει σημασία να εργάζονται οι γυναίκες;

Η εργασία επηρεάζει μόνο τη δική τους ελευθερία και ανεξαρτησία ή ενδιαφέρει το σύνολο της οικονομίας και της κοινωνίας;

Είναι αυτό το θέμα τελειωμένο και εμείς στην Ελλάδα απλώς έχουμε καθυστερήσει;

Ή μήπως απαιτείται ένα τρίτο μεγάλο κύμα αλλαγών για να σπάσει επιτέλους η γυάλινη οροφή;

Το μικρό αυτό βιβλίο προσεγγίζει τα μεγάλα αυτά ερωτήματα εναλλάσσοντας διεθνές και εθνικό σημείο θέασης.

Η σειρά ΜΙΚΡΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ περιλαμβάνει βιβλία αναφοράς, γραμμένα από ειδικούς, τα οποία δίνουν έγκυρη και σε βάθος πληροφόρηση για θέματα άμεσου ενδιαφέροντος. Απλή αλλά όχι απλουστευτική, επιστημονική αλλά όχι απροσπέλαστη, σύντομη αλλά και πλήρης, η σειρά προσφέρει στον σύγχρονο αναγνώστη τα κλειδιά ώστε να κατανοήσει σε βάθος τον πολύπλοκο και μεταβαλλόμενο κόσμο μας.

